

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АЛЕКСЄЄВА О. В.,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
провідний науковий співробітник
(Державний науково-дослідний
інститут Міністерства внутрішніх
справ України)

УДК 316.658:340](091)-053.2
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.1>

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МІЛІТАРИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ
СЕРЕД ДІТЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА**

Дослідження присвячено історичному розвитку одного, на наш погляд, з найбільш небезпечних різновидів пропаганди – мілітаристської пропаганди серед дітей. У історичному аспекті (на прикладі красномовних подій минулого, як-от дитячі хрестові походи 14 століття, пропаганда серед німецьких дітей часів Третього рейху, комуністичне виховання радянських дітей) розкрито соціально-правову сутність явища пропаганди серед дітей та її інтегрованість у систему соціально-правової проблематики дитинства загалом. Розглянуто головні складники пропаганди серед дітей, що простежувалися на всіх етапах суспільного розвитку: мілітаризація дитинства, т зв. “патріотичне виховання”, обмеження в освітній сфері (наприклад, заборона вивчення іноземних мов або вибірковість фактів, викладених в підручниках історії й т.ін.) тощо.

Констатовано, що діти є однією з найуразливіших соціальних груп через вікову несамостійність, психоемоційну незрілість, недостатні навички критичного мислення, підвищену вразливість і тому порівняно легко підпадають під вплив пропаганди, від деструктивних наслідків якої потім потерпають упродовж всього життя. Своєю чергою, пропаганда серед дітей через низку причин завжди відігравала надзвичайно важливу роль. З одного боку, вона сприяє закладанню потрібних “сіячам” пропаганди основних настанов на майбутнє, з іншого, за певних умов саме дитина може виступати не лише об’єктом, а й ефективним суб’єктом та інструментом пропаганди.

На основі вивчених історичних фактів зроблено висновок про тяглість явища пропаганди серед дітей, яке існувало з давніх-давен. Водночас особливу увагу в дослідженні приділено подіям російсько-української війни, цілям і перспективам ворожої пропаганди серед дітей та виробленню ефективних соціальних і правових методів та засобів боротьби з нею. Зроблено низку висновків про цілі тоталітарних утворень у проведенні пропагандистської політики щодо дітей – виховати лояльних до влади громадян, не здатних на протест та готових до сліпої самопожертви, участі у війні на заклик лідера; водночас зростити нове покоління радикально налаштованої молоді, вороже налаштованої проти цивілізаційних гуманістичних цінностей, таким чином на довгі десятиріччя вкоренивши у свідомості своїх громадян фанатичні антивілізаційні ідеї.

Ключові слова: історія пропаганди, психологічна війна, інформаційна агресія, деструктивний вплив, дитина, підліток, віковий онтогенез, мілітаризація освітньої сфери, міжнародний злочин.

Aliksieieva O. V. Historical development of military propaganda among children as a social and legal phenomenon

The study is devoted to the historical development of one of the most dangerous types of propaganda, in our opinion, propaganda among children militaristic propaganda among children. In the historical aspect (on the example of eloquent events of the past, such as the children's crusades of the 14th century, propaganda among German children during the Third Reich, communist education of Soviet children), the socio-legal essence of the phenomenon of propaganda among children and its integration into the system of socio-legal problems of childhood in general is revealed. The main components of propaganda among children, which were observed at all stages of social development, were considered: the militarization of childhood, the so-called "patriotic education", restrictions in the educational sphere (for example, the ban on learning foreign languages or the selectivity of facts presented in history textbooks), etc.

It has been established that children are one of the most vulnerable social groups due to age-related lack of independence, psycho-emotional immaturity, insufficient critical thinking skills, increased vulnerability, and therefore relatively easily fall under the influence of propaganda from the destructive consequences of which they then suffer throughout their lives. In turn, propaganda among children has always played an extremely important role for a number of reasons. On the one hand, it contributed to the laying of dreamy patterns for the future by the "sowers" of propaganda, on the other hand, under certain conditions, it is the child who acts not only as an object, but also as an effective subject and tool of propaganda.

On the basis of the studied historical facts, a conclusion was made about the continuity of the phenomenon of propaganda among children, which existed since ancient times. At the same time, the study pays special attention to the events of the Russian-Ukrainian war, the goals and prospects of enemy propaganda among children, and the development of effective social and legal methods and means of combating it. A number of conclusions were made about the goals of Russia in carrying out propaganda policy regarding children – to raise citizens loyal to the government, incapable of protest and ready for blind self-sacrifice, participation in war at the call of the leader; at the same time, to raise a new generation of radical young Russians, hostile to civilizational humanistic values, thus rooting fanatical pro-racist ideas in the minds of Russian citizens for many decades.

Key words: *history of propaganda, psychological warfare, informational aggression, destructive influence, child, adolescent, age ontogenesis, militarization of the educational sphere, international crime.*

Постановка проблеми. Історії відомі різні види пропаганди – “біла”, “сіра”, “чорна”, “політична”, “військова” тощо. Російська інформаційна агресія під час війни послуговується всіма зазначеними вище видами пропаганди, не гребуючи її найбруднішими засобами. Це стало повсякденням кожного українця, і жодна людина не може почувати себе в інформаційній безпеці. Та особливо загрозливого значення ворожа пропаганда набула через активне залучення до неї дітей, найменш захищеної категорії населення, якою можна легко маніпулювати [1, 197].

Стан дослідження. Вивченням проблеми мілітаристської пропаганди серед дітей, як і самого явища пропаганди загалом, в різний час займалися багато українських та іноземних дослідників: Х. Баус, Г. Лассуелл, С. Московіч, В. Росс, В. Шрамм, У. Ліпман, Е. Бернейс, Г. Блуммер, Ф. Барлетт, Ф. Тейлор, Е. Аронсон, К. Джонсон-Керті, К. Келлі, І. Арістова, К. Беляков, Н. Крестовська, О.О. Яшан, М.О. Шпак. Втім, зазначені автори досліджували лише певні аспекти питання, у той час як цілісне й усебічне вивчення пропаганди як украї

небезпечного явища є надзвичайно важливим для розроблення ефективного механізму протидії йому.

Мілітаристську пропаганду серед дітей як соціально-правове явище легше осягти крізь призму історії. Тому доцільно здійснити хоча б побіжний екскурс в історію цього явища, яке сягає глибини віків.

Метою цього дослідження є надання шляхом історичного аналізу соціально-правової оцінки явища пропаганди серед дітей і визначення шляхів протидії їй.

Виклад основного матеріалу. У контексті розгляду такого складного з соціально-політичного і правового погляду явища як мілітаристська пропаганда серед дітей доцільним видається навести визначення пропаганди, сформульоване в Польовому Статуті Міністерства Оборони США: “Це будь-яка інформація, ідеї, доктрини або спеціальні методи впливу на думки, емоції, настанови чи поведінку будь-якої спеціальної групи (у розглядуваному випадку дітей – авт.) з метою отримання прямих чи опосередкованих переваг”. Подібне визначення дає змогу також виокремити основні чинники пропаганди: 1) системний фактор; 2) фактор впливу; 3) фактор масовості; 4) елемент дії [2, 151].

З огляду на це, вплив пропаганди на дитячу свідомість варто розглядати у двох аспектах: 1) як безпосередньо негативний вплив інформації на дитячу свідомість, психофізичне здоров'я та емоційний стан дитини і 2) як здійснюваний на перспективу інформаційний вплив (дію) на формування майбутньої особистості в вигідному для державі руслі.

Крім того, становлячи одну найуразливіших соціальних груп через вікову несамостійність, психоемоційну незрілість, недостатні навички критичного мислення, підвищену вразливість, діти порівняно легко підпадають під вплив пропаганди й за певних умов виступають не лише її об'єктом, а й ефективним суб'єктом та інструментом.

Усе зазначене вище складає комплекс інтенцій для активізації мілітаристської ворожої пропаганди серед дітей під час російсько-української війни. Основною метою пропаганди російського агресора серед українських дітей є намір знищення української ідентичності в майбутніх поколіннях за допомогою різних інструментів державної політики планомірної русифікації української молоді. Одним зі шляхів русифікації майбутніх поколінь українців може стати асиміляція українських дітей із російським суспільством шляхом зміни їх громадянства. [3, 62]. Аналіз же російської офіційної пропаганди, спрямованої на “своїх” дітей та підлітків, наштотує на думку, що російська влада готує власних громадян до довгих і виснажливих бойових дій у ході агресії проти України. І планує залучити в військові дії підрастаюче покоління [4, 5].

Як свідчать історичні джерела, одним із найвідоміших випадків впливу пропаганди на масову свідомість неповнолітніх були так звані дитячі хрестові походи 13 століття. Так, у 1212 року понад 30 тисяч французьких дітей переважно підліткового віку, підбурювані полум'яними промовами дванадцятирічного Етьєна про війну з мусульманами, вирушили у хрестовий похід. Хлопчак збирав юрби людей і запевняв, що тільки дітям дарував Бог право звільнити Єрусалим від «невірних», тому що вони непорочні. Дорослі ж є великими грішниками, і тому Бог від них відступився, натомість діти зможуть без будь-якої зброї звільнити священне місто. Щоб переконати слухачів у правдивості своїх слів, хлопчик показував якусь грамоту. Він стверджував, що це святий лист від Спасителя, який зобов'язує його прийняти на себе всі повноваження проводиря [5]. Папа Римський, сподіваючись у такий спосіб надихнути дорослих на черговий дорослий похід, підтримав ці жахітливі “починання”, а потім не зумів зупинити дітей, які вийшли з-під контролю й у супроводі священників, фанатиків різного штибу та ченців рушили в небезпечну подорож. Обіцяних див на кшталт моря, що мало розступитися перед “хрестоносцями”, очікувано не сталося. Хтось із дітей повернувся, чимало загинуло, а понад 5 тисяч потрапили в полон до тих самих мусульман.

Водночас у Німеччині 20 тисяч підлітків вирушили слідом за 10-літнім Миколою в дитячий хрестовий похід через Альпи. Переважна більшість цих дітей загинула дорогою від нестатків, хвороб, холоду й голоду. Їх не пускали до міст, тому що вбачали в такій величезній кількості дітей ворожі підступи.

Це лише кілька випадків тяжких наслідків втягнення дітей у вигідні для сильних світу цього дії, що відбувалися в середньовіччі. Жертвами так званих дитячих походів загалом стало понад 100 тис. хлопчиків. Можна стверджувати, що тодішня католицька церква, скористалася психічною несформованістю й підлітковим максималізмом цих нещасних для розпалення в них фанатичної пристрасті й підштовхування до вигідних їй дій для пропаганди загарбницьких хрестових походів, у яких на той час дорослі вже категорично брати участь відмовлялися. Як свідчать історичні джерела, наслідки були страшиливими: неприбрані трупи дітлахів лежали на дорогах Італії й Німеччини [6]. Уже на цьому прикладі можна пересвідчитися, як легко зробити дитину суб'єктом, об'єктом, інструментом пропаганди, чим упродовж історії людства користувалися завойовники.

Ближче до наших часів найбільш "успішними" щодо мілітаристської пропаганди серед дітей виявився Третій рейх, який дав майстер-клас усім майбутнім диктаторам [7, 94].

Зокрема, істотну роль у формуванні стійких юдофобських переконань серед німецької молоді відіграв вищий партійний функціонер гітлерівської Німеччини, гауляйтер Франконії Юліус Штрейхер. У 1923 р. він заснував газету «Штурмовик», яка на довгі роки стала одним із головних інструментів нацистської пропаганди. Коли цькування євреїв набуло статусу офіційної державної політики, багато вчителів із задоволенням купували «Штурмовик» для використання на заняттях. Тексти з газети слугували науковим джерелом, а фотографії та карикатури – наочністю у поясненні тем юдофобського характеру. Вчителі зачитували учням окремі статті із випусків газет, а школярі вивчали напам'ять деякі публікації [8, 210]. Усвідомити весь жах подібної пропаганди можна зі змісту книг для найменших «Не вір лисиці у полі, а єврею під час клятви», «Отруйний гриб», «Пудель-мопстакса-пінчер та інші споглядальні історії», написані літераторами-нацистами. Там йшлося про те, що євреї – шкідливі паразити, «отруйні гриби», які слід винищувати. Юдеї демонізувалися в найбільш яскравих фарбах. У зверненні одного з таких авторів «До молоді світу» йшлося про місію, буцімто покладену на дітей: завершити боротьбу фюрера з юдеями. Робилися заклики рівнятися на німецьких предків, які присвячували життя змаганням і звільненню світу від влади євреїв. Дидактичним девізом усіх навчальних закладів Німеччини була «любов до боротьби і готовність до героїчної смерті». Така любов до боротьби перетворювала останню на самоціль. Боротись, а не жити у мирі й злагоді, знищувати, а не будувати стало дуже швидко основним життєвим принципом після захоплення влади у Третьюму рейху. Він протиставлявся ідеалам старого суспільства, бюргерські звички якого нещадно висміювались функціонерами та архітекторами нового режиму. Деструктивні риси цієї тоталітарної держави не в останню чергу були обумовлені нездатністю режиму виконувати свої обіцянки, які давалися народу. Також у гітлерівській Німеччині пропагувалося зневажливе ставлення до старшої генерації (яке в цьому випадку не набуло форми відкритого конфлікту між батьками і дітьми, бо за формальною ознакою і тими наративами, які це суспільство розповідало само про себе, воно належало до такого типу культури, де молодь міняється ролями з батьками й певною мірою виховує їх. Таким чином, ідеологи націонал-соціалізму прагнули позбутися дорослого населення як зайвих свідків своїх злетів і падінь, як потенційних носіїв інакшого мислення в рамках тієї ж самої німецької культури зі справжніми, а не фіктивним [9, 79–80].

Таким чином, завдяки подібній «молодіжній політиці» й полум'яним закликам врятувати людство від отруйних і інфікованих людиноподібних істот – євреїв, владі Третьюго Рейху за короткий термін вдалося деформувати психіку дітей, перетворивши молоде покоління на фанатиків, які вбивали «слабших» та «інакших» від них [8, 222].

На той час у СРСР дитина уявлялася як своєрідне поле битви між силами добра і зла – більшовиків та їх класових ворогів [10, 752]. До середини 1930-х років діти стали об'єктами освіти, у яких зі всією зростаючою силою підкреслювалися патріотичні мотиви, і пропаганда для дітей розробляла новий тип героя, що віддав життя за щасливе майбутнє своєї країни. Для цього, зокрема, використовувався міф про дитяче мучеництво – різновид пропаганди, вкорінений у національній традиції – діти-святі ще за часів середньовіччя посідали особливе місце в слов'янському народному розумінні. Культ Павлика Морозова й йому

подібних становив випадок радянського синкретизму, коли хлопчика прославляли як світового мученика за аналогією й одночасно в протилежності культу якогось юного вбитого царевича [11].

«Культ боротьби», що є однією з ключових ознак тоталітарної ідеології, мав пряме втілення у милітаризації дитинства. Очікування неминучої війни зумовило залучення резервної армії – майбутніх бійців, до військових занять.

На VII всесоюзній конференції ВЛКСМ (1932) військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба були визнані за «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»

Милітаризація дитинства була настільки глобальна, що майбутнім червоноармійцям не вибачали жодної слабкості, жодного прояву власне дитячості.

Друга половина 1930-х відзначена посиленням воєнної пропаганди, якій було присвячено більше половини матеріалів преси. Усі заклики до мобілізації дітей на оборонну роботу починались з розповіді про те, як за кордоном «світові імперіалісти» готують напад і з цією метою зростаючому поколінню слід засвоювати військові навички.

Милітаризація дитинства мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові заняття дисциплінували, формували почуття відповідальності в підлітків. Самі військові навички стали в нагоді під час війни, коли на фронт була мобілізована або пішла добровольцями значна частина цих дітлахів, що встигли подорослішати. З іншого, воєнізація дитинства впроваджувала в дитячу свідомість уявлення про неминучість насильства, гострої боротьби між класами і державами, а отже, породжувала агресію, яка часто переносилась на близьке оточення.

Дитині часто було важко поєднувати позицію сина або доньки і «вірного лєнінця», піонера, вона була поставлена в умови коли треба було від чогось відмовлятися – від батьків, від пошани до власної культури. Щоб полегшити дітлахам вибір, влада подбала про те, щоб офіційний дискурс став домінуючим, виключивши альтернативні можливості. На першому місці в ієрархії ідентичностей української дитини були поставлені ключові знаки «радянська дитина», «вірний лєнінець», а все інше було визнано другорядним. Новий історичний радянський міф в Україні будувався на таких концептах: віковічні братерські українсько-російські стосунки, всенародна підтримка трудящими України більшовиків в добу революції [10, 760].

Як можна помітити, політика щодо дітей передвоєнних СРСР і гітлерівської Німеччини на той час мало чим різнилася, особливо в царині пропаганди серед дітей, якою обидва утворення активно послуговувалися. Що в нацистській Німеччині, що в Радянському Союзі пропаганда здійснювалася в тому числі через ідеологічно правильний дитячий контент, шкільне виховання і розгалужену систему на кшталт гуртків (гітлерюгенд, жовтєнята, піонери).

Втім, слід зазначити, що якщо в повоєнній Німеччині в ході денацифікації ідеї залучення дітей до милітаризованих, контрольованих державою організацій та готовності віддати життя за офіційно проголошену ідеологію були розвінчані, то в Радянському Союзі тему синів полку, юних партизан та підпільників, піонерів-героїв було зроблено частиною патріотичного виховання дітей та молоді, і, таким чином, залучення дітей до воєнних дій було не тільки апологізовано, але й глорифіковано [7, 93].

Тоталітарні прояви час від часу спостерігаються навіть у суспільствах із розвинутою демократією, не згадуючи вже про транзитивні соціуми пострадянського простору. Там пропаганда стосується абсолютно всіх сфер суспільного життя і спрямована на всі соціальні групи без винятку. Позаяк саме дитина є ключем або кодом до існування цих утворень, основний удар пропаганди спрямовано на саме неї.

Тож основні кліше пропаганди у доступній формі в тоталітарних державах прищеплюються з раннього дитинства. Виховання дітей нерозривно пов'язане з милітаризацією й зомбуванням практично з пелюшок. Через це аналіз обґрунтувань рафінованих освітніх та виховних практик націонал-соціалізму [9, 78], ура-патріотичних радянських тощо сприятиме завчасному виявленню й виправленню тих тенденцій суспільного розвитку, які можуть

сприяти вихованню лояльних до влади громадян, не здатних на протест та готових до сліпої самопожертви, участі у війні на заклик лідера; водночас зростити нове покоління радикально налаштованих молодих громадян, вороже налаштованих проти цивілізаційних гуманістичних цінностей. Найжахливішим, на нашу думку, є те, що засобами пропаганди дітей у тоталітарних суспільствах навчають, що війна є невід'ємною частиною життя, яке вони мають прожити, а отже, по суті позбавляють майбуття прийдешні покоління.

Список використаних джерел:

1. Радзівська О.Г. Проблеми негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. С. 197–200.
2. Тетяна Бевз. Українці і росіяни під прицілом російської пропаганди ВВС. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 1(75). С. 150–163.
3. Островська Б.В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 60–72.
4. Талалаївська А.В., Богатирчук К.О. Діти як об'єкт і суб'єкт пропаганди: на прикладі сучасної Росії. URL: <Users/Admin/Downloads/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.PDF.pdf>
5. Крестовська Наталя. Дитина і зброя: історико-правові аспекти. С. 170–180. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/141997/139556>
6. Плацідим О.В. Дитячий хрестовий похід 1212 року. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/397.pdf>
7. Яшан О.О. Роль та місце психологічної війни у завойовницьких планах керівників / Історичний архів. *Наукові студії: зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 94–97.
8. Шпак М.О. Використання літературних видань як засобу пропагандистського впливу на дітей та підлітків в нацистській Німеччині. Пропаганда vs контрпропаганда у медіапросторі: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 12 лютого 2018 р.). Запоріжжя: Інтер-М, 2018. 406 с. С. 210–222.
9. Култаєва М. Філософія освіти і виховання Третього рейху: витоки, політико-ідеологічні контексти та концептуальні конструкти. *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 25–87.
10. Нані Гогохія. Суспільство і діти / Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
11. Катріона Келлі. Маленькі громадяни великої країни: інтернаціоналізм, діти та радянська пропаганда. *НЛО*. 2003. № 60.

